

Loof de Heer om al zijn werken

Psalm 104: een dankbaar loflied op de Schepping

Ds. Jannica de Prenter

Psalm 104: een loflied op de Schepping

Psalm 104 is een dankbaar en vreugdevol loflied over alles dat goed en mooi is aan deze wereld. In dit loflied neemt de dichter ons mee in één lange, liefdevolle blik op de schepping. Overal waar de dichter om zich heen kijkt, ziet hij Gods scheppende hand: in de bossen en in de zeeën, in het opgaan van de zon en de maan, de sterrenhemel, in beken en rivieren, in het gras dat opschiet, in elke bloem die bloeit. Met grote verwondering kijkt de dichter naar de aarde. Hij ziet een prachtige wereld waar het zindert van het leven. Psalm 104 ademt dankbaarheid en vreugde, ontzag ook, voor de krachten en wonderlijke schoonheid van de schepping. In de exegese is vaak gewezen op de parallellen met Genesis 1. Veel van de scheppingswerken die in Gen 1 worden genoemd, komen ook in Psalm 104 terug: de schepping van het uitspannel, de scheiding van de aarde en de zee, de schepping van de vegetatie, de hemellichten en de zeedieren. Het gaf aanleiding tot verschillende theorieën. Zo zou Psalm 104 gebaseerd zijn op Gen 1; maar ook de omgekeerde redenatie komt voor, waarbij men ervan uitgaat dat de schrijver van Gen 1 Psalm 104 gekend zou hebben. Toch zijn er ook grote verschillen. Een aantal scheppingsdaden uit Gen 1 keren inderdaad terug in Psalm 104. Maar vaak in een helemaal andere volgorde. Ook de taal is anders. Gen 1 is een scheppingshymne in narratieve stijl, waarbij vaste formules steeds terugkeren. Psalm 104 is daarentegen geschreven in poëtische stijl. Wie de taal van Psalm 104 nauwkeurig bekijkt, zal merken dat dit loflied eerder parallellen vertoont met andere wijsheidsliteratuur zoals het boek Job en andere delen van het Psalter, alsook met een aantal profetische teksten. Er is dan ook veel voor te zeggen om Psalm 104 om zichzelf te waarderen.

De structuur van Psalm 104

Psalm 104 kenmerkt zich door een chiasmische structuur, ook wel ring-structuur genoemd. De tekst bestaat uit verschillende ringen die corresponderen met elkaar en die zo toewerken naar een kernvers dat in het midden van de Psalm is geplaatst.

1A	Lofprijzing: Prijs de Heer, mijn ziel!	v. 104:1a
1B	Gods glorie	vv. 104:1b-9
1C	God geeft voedsel en onderdak	vv. 104:10-23
	De wijsheid van Gods schepping	v. 104:24
2C	God geeft voedsel en onderdak	vv. 104:25-30
2B	Gods glorie	vv. 104:31-35a
2A	Lofprijzing: Prijs de Heer, mijn ziel!	v. 104:35b

Schematische structuur van Psalm 104

Prijs de Heer, mijn ziel!

Psalm 104 begint net als Psalm 103 met een lofprijzing: Prijs de Heer, mijn ziel! Overal waar de dichter om zich heen kijkt, zie hij hoe God aan het werk is. Daar wordt hij blij en enthousiast van. Het wekt ontzag en verwondering in hem. Met diezelfde woorden eindigt Psalm 104 ook. Alles wat de dichter zegt over de aarde, de mensen en de dieren, is ingebed in het loven en prijzen van de Heer.

In licht gehuld

Met de woorden 'Heer, mijn God' (Ps 104:1b) begint een nieuw gedeelte. In dit gedeelte begint de dichter Gods grootheid te bezingen. 'Met glans en glorie is hij gekleed, gehuld in licht, zoals een mantel' (vv. 104:1b-2a). Alles begint met God die het licht zelf is. De schittering van het zonlicht is een zichtbaar teken van Gods macht en majesteit. De profeet Habakkuk zegt iets vergelijkbaars.

*Zijn glorie straalt aan de hemel,
de aarde is vol van zijn roem.
Schittering is er als zonlicht,
stralen komen uit zijn hand,
waarin zijn kracht verborgen is.*
Habakkuk 3:3b-4

Hier komen dus ook de dichterlijke woorden van Huub Oosterhuis vandaan.

*Zo vriendelijk en veilig als het licht,
zoals een mantel om mij heen geslagen,
zo is mijn God, ik zoek zijn aangezicht.*

Een huis om in te wonen

Daarna begint de dichter in vv. 2b-9 met de grote lijnen: met de hemel, de aarde en de zee. De dichter beschrijft hoe God als een groot architect de fundamenten van de aarde legt, hoe hij stut en vastzet en grenzen bepaalt. Zo bouwt de Enige voor mens en dier een woning, een huis om in te wonen. De hemel komt als eerste aan de beurt in vv. 2-4. Als een tentdoek heeft de Eeuwige de hemel om de aarde geplooid en haar vastgezet. Een metaforisch beeld dat de beschermende functie van de hemel benadrukt (vgl. Jes 40:22). Van de wateren heeft God zolders gebouwd. De Statenvertaling heeft hier 'opperzalen' (*qārâ* pi. = 'van zolderingen voorzien; 'bouwen met zolderbalken'). Met deze wateren worden de wateren 'boven' bedoeld: het uitspansel boven de aarde, zoals de scheppingshymne in Gen 1 ook vertelt (Gen 1:7; vgl. Ps 148:4). Opnieuw komen we in vv. 3b-4 een metaforisch beeld tegen, waar de dichter God omschrijft als de wolkenrijder. Het is een zeer oude voorstelling van God die we ook in andere Psalmen tegenkomen en die hoort bij zijn dreigende en indrukwekkende theofanie. Als een machtige koning beweegt God op de vleugels van de wind; van de wolken heeft hij zijn wagen gemaakt; het weerlichten aan de hemel omgeeft hem als vlammend vuur (vgl. Ps 68:34; Deut 33:26).

Het scheiden van de wateren

Dan volgen de aarde en de zee (vv. 5-9). De Enige vervolgt zijn bouwwerken. Hij heeft de aarde vastgezet (*yāsad* qal) of gegrondvest, zodat zij niet wankelt (vgl. Ps. 78:69; 89:12; 102:26). Een vergelijkbaar beeld komen we tegen in het boek Job. Wanneer God aan het einde van het boek vanuit een storm reageert op Jobs klacht (Job 38-40), vraagt de Enige hem op indringende wijze waar hij was toen hij de aarde grondvestte en op sokkels heeft vastgezet.

*Waar was jij toen ik de aarde grondvestte?
Vertel het me, als je zoveel weet.
Wie stelde haar grenzen vast? Jij weet dat toch?
Wie strekte het meetlint over haar uit?
Waar zijn haar sokkels verankerd,
wie heeft haar hoeksteen gelegd?*
Job 38:4-6

Net als in het scheppingsverhaal in Gen 1 maakt God de aarde bewoonbaar door de aarde te scheiden van de oerzee die met haar donkerte de aarde bedekt. Toch is de voorstelling hier wat verschillend van Gen 1. In Psalm 104 gaat het om een mythisch gevecht, waarin God de overwinning behaalt op de machten van de chaos. In de oerzee is nog geen leven mogelijk. Haar kleed is zo dik dat zelfs de hoogste bergtoppen onder water staan (vgl. vloedverhaal; in het bijzonder Gen 7:19 ‘zelfs de hoogste bergen kwamen onder te staan’). Het is een dikke donkerte, dat geen leven toelaat. En ook hier speelt de dreigende theofanische voorstelling van God een rol. God dreigt met zijn donder, en de wateren schieten verschrikt weg; ze stuiven uiteen naar de plaatsen die de Heer voor hen bedoeld heeft. Op de bergen mogen ze wonen, waar ze ontspringen als beken en rivieren, en in de dalen waar zij meren vormen. Een zeer vergelijkbare voorstelling komen we tegen in Ps 18, waar God zijn vijanden verjaagt met zijn machtige wapens: storm, hagel, bliksem en vuur.

*Hij schoof de hemel open en daalde af,
duisternis onder zijn voeten,
Hij besteeg de cherub en vloog,
zwevend op de vleugels van de wind.
Hij maakte van het donker zijn schuilplaats,
trok een tent om zich heen
van duister water, dichte wolken.
Een vuurgloed ging voor hem uit,
wolken joegen voort, hagel en gloeiende as.
De donder van de HEER klonk aan de hemel,
de Allerhoogste verhief zijn stem:
hagel en gloeiende as.
Hij schoot zijn pijlen en sloeg de vijanden uiteen,
wierp zijn bliksemschichten en verdreef hen.
De beddingen van het water werden zichtbaar,
de grondvesten van de wereld kwamen bloot
door uw dreigende blik, HEER,
door de briesende adem uit uw neus.
Hij bood hulp van omhoog, greep mij vast
en trok mij op uit de woeste wateren,
ontrukte mij aan mijn machtige vijand,
aan mijn haters, die sterker waren dan ik.
Psalm 18:10-18*

Zinderend leven dat licht en juicht

In vers 10 begint een nieuw gedeelte. Na de schildering van het dramatische begin, worden we nu meegenomen in een wereld die tot rust gekomen is, nu God de chaos overwonnen heeft. Het centrale thema in vv. 10-23 is de zorg waarmee God zorgt voor zijn schepping. Hij geeft onderdak aan dieren en mensen en schenkt hen voedsel in overvloed. De dichter laat nu onze blik vallen op de beken, de bossen, en het gras dat ontspringt. Het is een prachtig huis, waar het zindert van het leven. Het water is nu niet dreigend meer, maar een bron van leven. De dichter begint bij de waterbronnen die naar de beken stromen. Wie de geografie van het Bijbelse Israël een beetje kent, weet dat er alleen leven kan zijn, waar stromend water is. De meeste rivierbeddingen – ook wel wadi's genoemd – staan het grootste gedeelte van het jaar droog. Maar als dan in het regenseizoen het smeltwater van de bergen afdaalt, dan stromen de beken en de rivieren vol. Dan begint ‘de steppe te lachen en te juichen’, om het met het prachtige lied van Huub Oosterhuis en Antoine Oomen te

zeggen. De dichter heeft het prachtig verwoord: hoe vanaf de bergen het water begint te stromen en omlaag schiet; water dat tintelt en fonkelt in de zon. Beken en rivieren stromen vol. En dan begint het te bruisen van nieuw leven. Alles wat leeft in de dalen en de velden stroomt toe om te drinken van het water dat de Heer hen geeft. De wilde ezels hebben geen dorst meer (cf. Jer 14:6) en de vogels zingen en kwetteren naar hartenlust in de groene takken die hen tot woning zijn.

God geeft voedsel in overvloed

In vers 13a komen de hemelse opperzalen terug, waar God de regen, de sneeuw en de hagel bewaart. 'Uit de hemelse opperzalen', staat er letterlijk, 'geeft hij de bergen te drinken'. Het centrale punt van deze sub-paragraaf in vv. 10-18 komt naar voren in de tweede sticte van vers 13: 'van de vrucht van uw werken wordt de aarde verzadigd. Dit versdeel functioneert als een scharnier: het vat samen wat in de vorige verzen al gezegd werd, maar is tegelijkertijd een voorbereiding op wat zal volgen in vv. 14-18. Mensen en dieren raken verzadigd. God opent de hemel en laat het regenen zodat het gras ontspringt en gewassen ontkiemen. Al het voedsel dat wij nodig hebben ontvangen wij uit Gods hand. Er is gras voor het vee en voor de mensen is er olie voor een stralend gelaat en brood dat het mensenhart verheugt. De woorden in vers 14-15 doen sterk denken aan het *Beracha*, het Joodse zegengebed bij de broodmaaltijd. Letterlijk vertaald staat er in de Hebreeuwse tekst: 'brood laat hij voortkomen uit de aarde, en wijn dat het mensenhart verheugt'. Heel vermoedelijk heeft ook Jezus dit zegengebed uitgesproken toen hij het brood brak en de beker van het verbond liet rondgaan.

De ceders van Libanon

In vers 16 besteedt de dichter bijzondere aandacht aan de ceders van Libanon. Wie wel eens gewandeld heeft in het cederwoud van het Libanongebirge, zal dit begrijpen. De Libanonceders zijn imposante, rijzige bomen, die wel veertig meter hoog kunnen worden. Indrukwekkend zijn ook hun sterke, brede takken met hun blauwgroene naalden. Ze zuigen zich vol met lucht en scheiden een heerlijke geur uit die de mens mag opsnuiven. De Libanezen zijn zo trots op hun ceders, dat de cederboom het symbool is geworden van de Libanese identiteit (vgl. vlag Libanon). De dichter noemt de ceders 'de bomen van Adonai'. De Allerhoogste heeft ze daar geplant. Hun kruinen zijn het huis van de ooievaar, die dichter *ḥāsîdā* noemt 'getrouwe'. Alle dieren krijgen hun eigen plek: de ooievaars wonen in de boomtoppen van de ceders, terwijl de hoge bergen de woonplaats zijn voor de steenbokken en de kloven voor de klipdassen.

Alles heeft een vaste tijd

In vers 19 begint een nieuwe sub-paragraaf, waar de dichter de focus verlegt naar de tijden en seizoenen die God in de schepping heeft gelegd. In Gods schepping heeft alles de juiste tijd. De maan verschijnt aan de hemel op de vastgestelde (*mô'ēd*) tijd; de zon weet wanneer zij moet ondergaan. In vv. 21-23 staan de roofdieren en de mens naast elkaar. Wanneer de zon ondergaat, en het duister als een dekentje haar vleugels spreidt over de aarde, verandert het beeld. Dan trekken de leeuwen erop uit met hun legers. Maar als de eerste zonnestrallen doorbreken, dan is het de mens die aan het werk gaat. Mensen en dieren staan hier naast elkaar. Het werk van de mens is belangrijk, maar de rooftochten van de leeuwen zijn in Gods ogen even kostbaar. Het belang van rust op gezette tijden voor mensen en voor dieren komt ook sterk terug in de Tien Woorden. Het Sabbatsgebod geldt zowel voor mensen als voor het vee.

Houd de sabbat in ere, het is een heilige dag. Zes dagen lang kunt u werken en al uw arbeid verrichten, maar de zevende dag is een rustdag, die gewijd is aan de HEER, uw God; dan mag u niet werken. Dat geldt voor u, voor uw zonen en dochters, voor uw

slaven en slavinnen, voor uw vee, en ook voor vreemdelingen die bij u in de stad wonen. Want in zes dagen heeft de HEER de hemel en de aarde gemaakt, en de zee met alles wat er leeft, en op de zevende dag rustte hij. Daarom heeft de HEER de sabbat gezegend en heilig verklaard.

Exodus 20:8-11.

God heeft alles met wijsheid gemaakt

Helemaal in het midden van het gedicht staat vers 24, waar de dichter zich verwondert over de talrijkheid van Gods scheppingsdaden. Alles hebt U met wijsheid gemaakt! De kern van de schepping is de *hokmâ*: de wijsheid van God, die voor de mens niet te doorgronden is. Dat is een diep spiritueel inzicht dat we op verschillende andere plaatsen in de Bijbel ook tegenkomen. Wat voorafgaat aan de hele schepping is Gods wijsheid. We komen het tegen in het boek Spreuken, maar ook bij de profeet Jeremia (vgl. Spr 8 waar de wijsheid pre-existent wordt gedacht).

*De HEER heeft de aarde met wijsheid gegrondvest,
de hemel met inzicht gevestigd.*

*Door zijn kennis brak het water los uit de diepte
en druppelt er dauw uit de wolken.*

Spreuken 3:19-20

*Hij die de aarde heeft gemaakt met zijn kracht,
de wereld heeft gegrondvest met zijn wijsheid,
de hemel heeft gespannen met zijn inzicht –
als hij zijn stem verheft, ruist water uit de hemel neer.*

Wolken wekt hij aan de einder,

bliksems smeedt hij, de regen valt,

Hij laat de wind los uit zijn schatkamers.

Daar staat het menselijk verstand bij stil.

Jeremia 10:12-14a

De Leviathan: spelend voor Gods aangezicht

Een nieuw gedeelte begint in vers 25 en loopt door tot vers 30. Deze laag correspondeert met vv. 10-23. Opnieuw staat hier Gods liefdevolle zorg centraal. Nu kijkt de dichter naar de weidsheid van de zee. En ook hier komt het juiste evenwicht tussen mensen en dieren terug, met name in vv. 25-26. In de zee wemelt het van het leven en is er ruimte voor de schepen van de mensen en de Leviathan. In het Eerste Testament komen we verschillende beelden tegen van dit eigenaardige wezen. Jesaja beschrijft hem als een zeedraak of een grote slang (Jes 27:1), terwijl de dichter van Psalm 71 hem ziet als de verpersoonlijking van de chaos met wie God strijdt in zijn scheppingsmacht (Ps 74:14). Maar hier in Psalm 104 is de Leviathan eerder een zeedier dat door God zelf geschapen is (de naam Leviathan is afgeleid van het Hebreeuwse werkwoord *lāwâ*, dat 'verbonden zijn' of 'zich hechten aan' betekent). In het laatste zinnetje in vers 26 staat er letterlijk vertaald: 'die Gij gevormd hebt om erin te spelen'. De Leviathan lijkt hier eerder een grote bruinvis of walvis te zijn, die God voor zijn eigen plezier geschapen heeft. In het grote bassin, dat hij zee noemt, speelt hij ermee. Wat is dat een prachtig beeld voor God! Een schepper die speelt met walvissen die water spuiten van plezier en kleperen van het lachen met hun staart. De dichter is ervan onder de indruk: hoe ontzagwekkend mooi de wereld is waarin wij mogen leven. Met Louis Armstrong zou je kunnen zeggen: 'what a wonderful, wonderful world'!

De vergankelijkheid van de mens

In vers 27 komt opnieuw het thema van het voedsel terug: alles dat leeft (*kullām*) wacht op de tijd waarop God voedsel (*'okēl*) geeft. De NBV heeft hier 'brood', waarmee de suggestie wordt gewekt dat het hier vooral om de mens gaat. Maar hier wordt het breder bedoeld en gaat het om het voedsel voor alle schepselen. Waar in vv. 10-18 Gods rijke gave centraal staat, wordt hier de vergankelijkheid benadrukt: alle levende wezens staan in een directe afhankelijkheid van God. Wanneer God zijn hand opent, wordt alles dat leeft verzadigd (vgl. vers 13 > werkwoord *šāb'a* 'verzadigen'). Dan doen zij zich tegoed aan al het goede (*tōb*). Verbergt God zijn lichtend gelaat, dan bezwijken zij (Ps 104:28). Het woord *rūaḥ* 'adem', 'geest' (104:29,30) is hier een sleutelwoord. Wanneer de adem die God elk levend wezen heeft ingeblazen, terugkeert naar hem, valt het leven terug in het stof (vgl. Gen 3:19; Pr 12:7). De mens is stof van de aarde: vergankelijk en kwetsbaar. Wanneer de dood intreedt, wordt alles weer zoals het was: dan vervallen we tot stof; het lichaam van de mens (de *'ādām*) wordt teruggegeven aan de aarde, de *'adāmā*, waaruit hij gevormd werd.

Sterven is het uitéenvallen van lichaam en geest

Vers 30 is een zeer bekend vers dat veelvuldig in de liturgie wordt gebruikt. Het is echter de vraag of de traditie dit vers goed verstaat. De NBV heeft hier: 'zend uw adem en zij worden geschapen, zo geeft U de aarde een nieuw gelaat'. In het eerste versdeel komen twee werkwoorden voor: het werkwoord *šālak* pi. 'wegzenden' en het werkwoord *bārā'* in de nifalvorm. In een vrij recent artikel heeft Ellen van Wolde de verschillende stamformaties van het werkwoord *bārā'* onderzocht. Zij wijst erop dat *bārā'* in de qal steeds 'scheiden' betekent, maar in de nifal eerder 'uitéentrekken' of 'uitéenvallen'. Haar interpretatie biedt ons een interessante en vernieuwende blik op Psalm 104. Vanuit dit perspectief gezien, beschrijft de dichter in vv. 29-30 wat er gebeurt met een schepsel als de dood intreedt, en de levensadem terugkeert naar God. Lichaam en geest vallen uitéén. Hier zou dus ook vertaald kunnen worden:

*Verberg uw gelaat en zij bezwijken van angst.
Verzamelt u hun adem, en zij vergaan;
zij keren terug tot stof.
Zend uw adem weg, en zij vallen uitéén.
U zult het aangezicht van de aarde vernieuwen.*

Zing voor de Heer om zijn glorie en macht

Het gedicht komt tot een einde in vv. 31-35. Er is een sterke echo met vv. 1-9. Ook hier komt het thema van Gods glorie terug. Een belangrijke term is het woord *kābôd*, dat hier 'heerlijkheid' of 'majesteit' betekent (in sommige contexten ook 'glans' of 'licht'). En ook hier keert hetzelfde theofanische beeld van God terug. De hele aarde is vol ontzag voor God: richt hij zijn oog op de aarde, dan beeft zij; raakt hij de bergen aan, dan stoten ze rook uit. Dit gedeelte heeft een mooie structuur, die vloeiend overloopt in lof en dankbaarheid. In vers 35 denkt de dichter aan de onrechtvaardigen. Het is een zinnetje dat vaak toegeschreven werd aan een latere redactie, omdat het thema van zonde en onrechtvaardigheid nergens anders opduikt in deze Psalm. Maar wie deze Psalm in haar geheel leest, kan deze zin goed plaatsen. Deze hele Psalm ademt lof en dankbaarheid. De dichter heeft alles dat leeft en dat groeit en bloeit nauwkeurig omschreven. Juist vanuit de dankbaarheid en de eerbied voor Gods schepping, dringt het besef aan hem op dat er wel onrechtvaardigen zijn die Gods

schepping geweld aandoen. Maar de dichter verwoordt het met een belofte: eens wordt alles weer 'goed' (*tôb*), en zal God de aarde vernieuwen (zie vers 30). Het gedicht eindigt zoals het begonnen was: prijs de Heer mijn ziel! De dichter voegt er nog een vreugdevol halleluja aan toe. Mooier kan dit gedicht niet eindigen. Als lezers van dit prachtige gedicht worden we aangesproken om in de voetsporen te treden van de dichter, en God te prijzen om zijn glorie en macht. Alles wat ademt love de Here (Ps 150:6). Halleluja!

Proclamatie:	Gods heerlijkheid blijft voor eeuwig (vers 31).
Theofanie:	Gods heerlijkheid is ontzagwekkend: de aarde beeft en de bergen roken (vers 32).
Gelofte:	Voor de Heer zal ik Psalmen zingen (vers 33-34).
Vooruitzicht:	Alles wordt weer goed: er zullen geen zondaars meer zijn (vers 35a).
Lof:	Prijs de Heer, mijn ziel! Halleluja!

Gedicht

*Al wat leven heeft
looft Hem die leven geeft.*

*Loof God voor
de mus, de eik en de kameel,
het hert, de muis en de barbeel,
de rog, de roos en de slak,
de slang, de haai en de bloesemtak.*

*Loof God voor
de hond, de maan en de plataan,
de rups, de waterjuffer en de varaan,
de krekel, de merel en de dolfijn,
de cipres, de bes en het konijn.*

*Loof God voor
de ster, de zon en de regenboog,
de peer, het meer en het mensenoog,
de kever, de bever en het lavendelblauw,
de stem, de brem en de morgendauw.*

*Loof God voor
de vos, het mos en het avondrood,
de meeuw, de sneeuw en het daag'lijks brood,
de mier, het wier en de waterkant,
de tulp, de wulp en de schaduwplant.*

*Loof God
al wat hinkt en springt,
al wat draaft en graaft,
al wat duikt en drijft,
al wat groeit en bloeit,
al wat gonst en galoppeert.*

*Loof God
al wat rent en rolt en tolt,
al wat sluipt en kruipt en krioelt,
al wat duikt en drijft en danst.
Al wat leven heeft loof Hem die leven geeft.
Juich, loof, prijs en eer God onze Heer.
Aanbid, zing en kroon de Vader, de Geest en de Zoon.*

Henk ter Meij

<https://www.gedichtensite.nl/natuur-en-schepping>

Gespreksvragen

1. Psalm 104 begint en eindigt met een lofprijzing: Prijs de Heer mijn ziel! Rond deze lofprijzingen heeft de dichter een paragraaf toegevoegd over de grootheid en glorie van God. Deel je de ervaring van de dichter dat de schepping ontzag bij je oproept voor de Eeuwige?
2. Welke woorden of welk zinnetje raken jouw hart? Waarom?
3. Wat leert deze Psalm ons over een leven in balans?
4. Welke plaats krijgt de mens in deze Psalm ten opzichte van dieren, bomen en planten? Wat kunnen wij daarvan leren in onze zorg voor de aarde?

Korte Bibliografie

Th. Booij, *Psalmen deel III* (De prediking van het Oude Testament). Uitgeverij Nijkerk, 1994.

Ellen van Wolde, "Separation and Creation in Genesis 1 and Psalm 104: A continuation of the Discussion of the verb ברא". *Vetus Testamentum* 67 (2017): 611-647.

Fred Gottlieb, "The Creation Theme in Genesis 1, Psalm 104 and Job 38-42". *Jewish Bible Quarterly* 44, no. 1 (2016): 29-36.